

واکاوی جایگاه روایات اهل بیت علیهم السلام در تفسیر الکشاف

با توجه به مذهب معتزلی زمخشری (ذکر مستندات)

آزاده عباسی (استادیار گروه قرآن دانشگاه قرآن و حدیث)

dr.azadeabbasi@gmail.com

(تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۱/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۳/۱۷)

چکیده

از آغازین روزهای نگارش تفسیر، روایات تفسیری همواره مورد توجه مفسرین بوده است و میزان این توجه با مذهب مفسر و مشرب فکری وی ارتباط مستقیم داشته است. زمخشری در زمره معتزلیان به حساب می‌آید و اهل بیت علیهم السلام را معصوم نمی‌داند و دیدگاهش با تشیع تفاوت زیادی دارد. با توجه به رویکرد عقلانی معتزله انتظار می‌رود که در تفسیر وی کمتر به نقل روایات؛ آن‌هم روایات ائمه شیعه علیهم السلام توجه شده باشد. پژوهش حاضر به بررسی جایگاه روایات اهل بیت علیهم السلام، به مفهوم شیعی آن، در تفسیر الکشاف پرداخته است. زمخشری در جاهای متعددی از تفسیر خود، از اهل بیت علیهم السلام نام برده و از ایشان نقل قول کرده است. این پژوهش نشان می‌دهد که می‌توان این روایات را به چند بخش، از جمله: ذکر روایت‌های تفسیری و غیر تفسیری از ائمه علیهم السلام و ذکر نوع قرائت اهل بیت علیهم السلام؛ تقسیم کرد. علاوه بر این، زمخشری در موارد بسیاری به ذکر فضیلت یا فضیالی از اهل بیت علیهم السلام پرداخته است.

کلیدواژه‌ها: الکشاف، اهل بیت، زمخشری، روایات تفسیری، رویکرد تفسیری معتزله.

۱. مقدمه

بنا بر دستور الهی، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به تبیین، تفسیر و بیان مقاصد الهی در آیات قرآن عنایت ویژه‌ای

داشته است. خداوند پیامبر ﷺ را مفسر آیات دانسته و فرموده است:

﴿وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ﴾ (نحل: ۴۴).

بعد از پیامبر ﷺ، ائمه معصومین علیهم السلام تا پایان دوره امامت خود، در موارد لازم به تفسیر آیات الهی پرداخته و هر ابهامی را درباره تفسیر قرآن رفع کرده‌اند و معانی و مصادیق آیات را مشخص کرده‌اند. تفسیرهایی که از ناحیه ائمه هدی علیهم السلام بیان شده‌اند، قطعاً از ارزشمندترین تفاسیر به حساب می‌آیند و مفسرین در قرون مختلف به ذکر این روایات و بیانات تفسیری، توجه ویژه‌ای داشته‌اند. این توجه در طول قرون مختلف و در همه مذاهب اسلامی دیده می‌شود؛ به طوری که می‌توان گفت یکی از مسائل بااهمیت در بحث تفسیر، جایگاه اهل بیت علیهم السلام و روایات ایشان در نزد مفسران و به ویژه مفسران اهل سنت است.

یکی از تفاسیر ماندگار در قرن ششم، تفسیر الکشاف، نوشته محمود زمخشری است. وی این تفسیر را بر پایه اندیشه‌های اعتزالی خود نگاشته است. این تفسیر جزء معدود تفسیرهای معتزلی است که با استقبال و عنایت اهل تفسیر مواجه شده است (چلبی، بی تا: ۱۴۷۷/۲). لازم به ذکر است که معتزله با تأکید بر تقدم منطقی عقل و ادله عقلی بر ادله نقلی، نه تنها اصل قبول دین و صدق آموزه‌های قرآن را تابع دلیل عقلی می‌دانند، بلکه در مقام کشف معانی و مفاهیم قرآنی نیز به طور گسترده و فراگیر، به عقل و توجیهاات عقلی به مثابه منبع و معیاری مهم در قبول یا رد ظهورات نکیه می‌کنند و از همین رو، هر جا ظاهر آیات با ادله عقلی موردنظر سازگار نباشد، به تأویل عقلی روی می‌آورند (ایجی، ۱۹۹۷: ۳۳/۱). با توجه به این رویکرد معتزله، به نظر می‌رسد که بررسی نقش و جایگاه روایات اهل بیت علیهم السلام در تفسیر «الکشاف» از اهمیت ویژه‌ای برخوردار باشد. این پژوهش سعی دارد به این سؤال پاسخ دهد که با توجه به جایگاه اهل بیت علیهم السلام در تفسیر قرآن به عنوان راسخون در علم و همچنین با توجه به تقدم عقل بر نقل در اندیشه معتزلیان، زمخشری در الکشاف به چه میزان از روایات اهل بیت علیهم السلام بهره برده است؟ و این روایات عمدتاً بیان‌کننده چه مطالبی هستند؟

درباره پیشینه این پژوهش باید گفت اگرچه به صورت عمومی، مطالبی درباره جایگاه اهل بیت علیهم السلام در تفاسیر مختلف نوشته شده، اما در اغلب این آثار جزئیات روایات، به صورت مستند مورد بررسی قرار نگرفته و در حوزه مطالعات اختصاصی، به ویژه در مقالات، تنها دو مقاله

قابل دسترسی است که یکی از آن‌ها عنوانی مشابه عنوان این پژوهش دارد که البته خیلی خلاصه و به صورت کلی و بدون بررسی مستندات به جایگاه اهل بیت علیهم السلام در الکشاف پرداخته است. این مقاله با عنوان «اهل بیت علیهم السلام در تفسیر کشاف»، نوشته سهیلا جلالی است که در نشریه گلستان قرآن به چاپ رسیده (جلالی، اردی‌بهشت ۱۳۷۹: ۳۱-۳۴). مقاله دوم نیز با عنوان «بررسی اهل بیت علیهم السلام در تفسیر کشاف و تطبیق آن با تفاسیر صافی و شواهد التنزیل»، نوشته علی‌رضا طیبی و زهرا شرفی است که در دو فصلنامه پژوهش‌های تفسیر تطبیقی به چاپ رسیده است (طیبی، بهار و تابستان ۱۳۹۶: ۱۵۱-۱۷۴). این مقاله در مقام مقایسه بین تفاسیر است و اصولاً به جزئیات موضوع، به صورت انحصاری در الکشاف پرداخته است. این دو اثر، اگرچه از جهت عنوان، به این پژوهش نزدیک به نظر می‌رسند، اما در نوع مطالب مورد بررسی و پرداختن به جزئیات تفاوت‌هایی دارند. در پژوهش حاضر از بیان مسائل کلی اجتناب شده و بیشتر سعی شده مستندات آماری، با توجه به باورهای معتزلی زمخشری مورد بررسی قرار بگیرد. در این پژوهش، برخلاف مقالات پیشین، جزئیات روایات نقل شده از اهل بیت علیهم السلام در الکشاف بررسی شده است.

۱-۱. اهل بیت علیهم السلام

از آنجا این پژوهش درصدد یافتن جایگاه روایات اهل بیت علیهم السلام در تفسیر الکشاف است، نکته مهمی که باید به آن توجه شود، آن است که معنای اهل بیت در دیدگاه تشیع با معنای آن در نزد اهل سنت متفاوت است. در میان اهل تسنن، این اصطلاح برای خانواده پیامبر صلی الله علیه و آله استفاده می‌شود، اما شیعیان باور دارند که آن‌ها جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله هستند و ایشان راسخان در علم و عالمان به تأویل قرآن هستند (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۲۱۳).

۱-۱-۲. معرفی زمخشری و موضع او در قبال اهل بیت علیهم السلام

محمود بن عمر زمخشری خوارزمی، مشهور به جار الله زَمَخْشَرِي، در سال ۴۶۷ق، در قریه زمخشر، از روستاهای خوارزم، چشم به جهان گشود (حموی، ۱۴۱۴: ۱۹/۱۲۷). از اساتید وی می‌توان «ابونصر اصفهانی» و «علی بن مظفر نیشابوری» را نام برد. زمخشری در فقه، پیرو مذهب حنفی و در اصول و کلام، معتزلی مذهب بود. به سبب اقامت دوساله‌اش در مکه و مجاورت مسجد الحرام به لقب جارالله (همسایه خدا) شهرت یافت و تفسیر الکشاف را در این ایام

نگاشت. او در بسیاری از علوم زمانه، همچون تفسیر، اشتقاق، نحو، ادب، حدیث و بیان صاحب نظر و دارای تألیفات گران بهایی است. زمخشری پس از بازگشت از مکه، در سال ۵۳۸ق، در جرجانیه درگذشت (کحالة، بی تا: ۱۸۶/۱۲).

زمخشری در الکشاف به صراحت توضیح می دهد که از نظر او منظور از اهل بیت علیهم السلام همان حضرت علی علیه السلام، امام حسن علیه السلام، امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام هستند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۴۰/۳).

۱-۲. معرفی اجمالی تفسیر «کشاف»

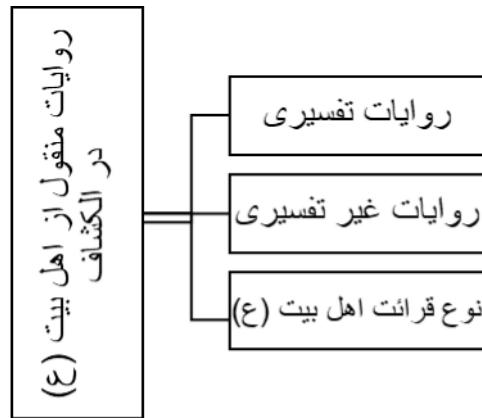
کتاب الکشاف عن حقایق التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل - که به تفسیر الکشاف شهرت دارد - از کهن ترین و جامع ترین تفاسیر قرآن در قرن ششم هجری قمری است. الکشاف از بزرگ ترین و دقیق ترین متون تفسیر قرآن و در زمره تفاسیر اجتهادی است که بر پایه اندیشه های معتزلی (احتجاج و استنباط استوار) است (باقر، ۱۳۸۸: ۶۵).

به جهت انصاف زمخشری به مذهب اعتزال و تمایل وی به مباحث کلامی، در جایی که با حربه عقلانیت و اجتهاد، ضمن طعن و طرد مخالفان، به قصور تفاسیر و اسرائیلیات مفسران می پردازد، تفسیرش رویکردی عقلانی دارد. این تفسیر از سایر جنبه های ادبی و کلامی و ... نیز حایز اهمیت است. شایان ذکر است که تفسیر الکشاف اگرچه به جهت تمایل و تعصب زمخشری در مذهب اعتزال، از گذشته، محل اعتراض و اشکال بسیاری از ائمه اشعری قرار داشته و شروح و ردیه های متعددی بر آن نگاشته اند (چلبی، بی تا: ۱۴۷۷/۲ و ۱۴۸۴)، اما به عنوان یکی از تفاسیر متقن و مورد اعتماد، در مجامع شیعی و اهل سنت همواره محل توجه و استقبال بوده است؛ تا جایی که ذکر کرده اند:

اگر تفسیر طبری نقطه اوج تفسیر به مأثور است، الکشاف نقطه اوج تفسیر معتزلی است (ذهبی، ۱۳۹۶: ۱۱/۴۴۰).

۱-۲-۱. جایگاه روایات اهل بیت علیهم السلام در تفسیر الکشاف

زمخشری در الکشاف، در موارد متعددی، از اهل بیت علیهم السلام نام برده و از ایشان نقل قول کرده است که آن ها را می توان به سه بخش کلی تقسیم کرد: بخش اول، روایات تفسیری و بخش دوم، روایات غیر تفسیری و بخش سوم، روایاتی مربوط به نقل قرائات از ائمه علیهم السلام می شوند.

ذکر این نکته ضروری است که یکی از مبانی مهم زمخشری در تفسیر قرآن پرداختن به مسأله عقل و نقل است و این مسأله ریشه در اندیشه اعتزالی وی دارد. زمخشری با نگاه عقلی به تبیین آیات پرداخته است. وی در این باره می‌گوید:

بعثت انبیا دلیل بر بینش و بیداری از خواب غفلت است تا مردم نگویند چرا خداوند رسولی نفرستاد تا ما را به ادله عقل آگاه کند.

به همین جهت است که زمخشری از نقل هم بهره برده است و در جای‌جای تفسیرش روایاتی از اهل بیت علیهم السلام نیز نقل روایت کرده است (فرزانه، ۱۳۸۵: ۱۰۹-۱۲۰).

در ادامه هر یک از این بخش‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد:

۲. روایات تفسیری ائمه علیهم السلام

در این پژوهش، منظور از روایات تفسیری، روایاتی است که در آن‌ها در ذیل آیات، مستقیماً نکات تفسیری بیان شده است. این روایات یا مستقیماً از ائمه علیهم السلام نقل شده و یا نام ائمه علیهم السلام در سند روایت آن‌ها آمده است. توجه به این نکته ضروری است که بر اساس عقاید معتزله عقل بر نقل رجحان دارد. به همین دلیل، در تفسیر قرآن هر آیه‌ای که با عقل اعتزالی مخالفت داشته باشد، تأویل می‌شود (ر.ک: عاشوری، ۱۳۷۸: ۵۱-۶۴). با وجود چنین دیدگاهی، این‌که زمخشری برای بیان آیات به روایتی از معصوم استناد می‌کند، بسیار قابل توجه است. در ادامه نمونه‌هایی از این روایت تفسیری ذکر می‌شود:

۲-۱. روایات تفسیری از علی علیه السلام

در ابتدای این قسمت، نمونه‌ای از روایات علی علیه السلام در الکشاف ذکر می‌شود:
 زمخشری در معنای حسنه و عذاب ذیل آیه ﴿وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي
 الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾ (بقره: ۲۰۱) می‌نویسد:

عن علی - رضی الله عنه - : الحسنه فی الدنيا المرأه الصالحه، و فی الآخرة الحوراء، و
 عذاب النار امرأه السوء (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۴۸/۱).

روایات تفسیری ذکر شده از امام علی علیه السلام در الکشاف ۳۵ مورد است. این روایات در موارد زیر
 آمده‌اند: در آیه ۱۵۰ سوره بقره (همان: ۲۰۶؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۷/۲) برای بیان معنای عبارت
 ﴿وَلَا تُؤْتِنَا نِعْمَتَكَ عَلَيْنَا﴾؛ درباره معنای واژه «خیر» در آیه ۱۸۰ سوره بقره (زمخشری، ۱۴۰۷:
 ۲۲۳/۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۲۲۳/۱)؛ توضیح واژه سکینه در آیه ۲۴۱ سوره بقره (زمخشری،
 ۱۴۰۷: ۲۹۳/۱؛ حمیری، ۱۴۱۹: ۳۶۰/۱؛ سمرقندی، بی تا: ۱۶۹/۱)؛ شأن نزول آیه ۱۴۹
 سوره آل عمران (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴۲۵/۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۸۳/۳؛ بغوی، ۱۴۲۰:
 ۵۲۱/۱)؛ معنای عبارت ﴿مَنْ عِنْدَ أَنْفُسِكُمْ﴾؛ در آیه ۱۶۵ سوره آل عمران (زمخشری، ۱۴۰۷:
 ۴۳۷/۱؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۵۳۲/۱)؛ تعیین مصادیق اهل کتاب، ذیل آیه ۵ سوره مائده
 (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۰۷/۱؛ طبری، ۱۴۲۰: ۵۷۶/۹)؛ معنای حقیقی عبارت ﴿يَوْمَ تَبَدَّلُ
 الْأَرْضُ﴾؛ در آیه ۴۸ سوره ابراهیم (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۶۷/۲؛ طبری، ۱۴۲۰: ۴۸/۱۷)؛
 درباره این که «أَزْدَلِ الْعُمَرِ» چند سال است، ذیل آیه ۷۰ سوره نحل (زمخشری، ۱۴۰۷:
 ۶۱۹/۲؛ طبری، ۱۴۲۰: ۲۵۱/۱۷؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۲۹/۶؛ ماوردی، بی تا: ۲۰۰/۳)؛
 معنای کلمه «زیاده» در آیه ۲۶ سوره یونس (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۴۲/۲؛ طبری، ۱۴۲۰:
 ۶۹/۱۵)؛ تعیین مصادیق افراد در آیه ۱۰۵ سوره کهف (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۴۹/۲؛ ثعلبی،
 ۱۴۲۲: ۲۰۱/۶)؛ برای تعیین نمونه‌هایی از افراد، ذیل عبارت ﴿الَّذِينَ صَلَّوْا سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ
 الدُّنْيَا﴾؛ در آیه ۵۹ سوره مریم (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۶/۳)؛ توضیح معنای عبارت ﴿فَإِذَا جَاءَ أَمْرُنَا
 وَفَارَ التَّنُّورُ﴾؛ در آیه ۲۷ سوره مؤمنون (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۸۴/۳؛ طبری، ۱۴۲۰:
 ۳۱۹/۱۵)؛ معنای ﴿وَأَتَوْهُمْ مِنْ مَالِ اللَّهِ الَّذِي آتَاكُمْ﴾؛ در آیه ۳۳ سوره نور (زمخشری، ۱۴۰۷:
 ۲۳۹/۳)؛ معنا و تفسیر آیه ﴿لِلَّهِ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۴۲/۳)؛

توضیح عبارت «مَنْ لَمْ نَقْضُ عَلَيْكَ» در آیه ۷۸ سوره غافر (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۸۰/۳؛ زجاج، ۱۴۰۷: ۳۷۷/۴؛ تاج القراء کرمانی، بی تا: ۱۰۳۴/۲)؛ تبیین و توضیح مقصود عبارت «ثُمَّ اسْتَقَامُوا» در آیه ۳۰ سوره فصلت (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۹۹/۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۲۹/۸)؛ شأن نزول آیه ۳۶ سوره شوری (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۲۸/۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۳۲۲/۸)؛ توضیح معنای دخان در آیه ۱۰ سوره دخان (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۲۸/۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۳۲۲/۸)؛ توضیح معنای «أَذْبَارَ السُّجُودِ» در آیه ۴۰ سوره ق (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۹۲/۴؛ اندلسی، ۱۴۲۰: ۳۵۷/۳)؛ معنای واژه «الْعَقِيمَ» در آیه ۴۱ سوره ذاریات (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴۰۳/۴)؛ معنای «تالیات» در آیه ۳ سوره صافات (همان: ۳۴)؛ توضیح معنای «ذبیح الله» در آیه ۱۰۷ سوره صافات (همان: ۵۷؛ سمرقندی، بی تا: ۱۴۷/۳)؛ توضیح معنای «فصل الخطاب» در آیه ۲۰ سوره ص (زمخشری، ۱۴۰۷: ۸۰/۴؛ بیهقی، ۱۴۲۴: ۳۱۱/۱۰)؛ مراد از «وُلْدَان» در آیه ۱۷ سوره واقعه (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴۵۹/۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۲۰۴/۹)؛ نوع طلاق با سوگند خوردن در آیه اول سوره تحریم (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۶۴/۴؛ حمیری، ۱۴۱۹: ۹۵/۴)؛ تعیین مصداق «أَصْحَابِ الْيَمِينِ» در آیه ۳۹ سوره مدثر (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۵۵/۴؛ طبری، ۱۴۲۰: ۳۶/۲۴)؛ تفسیر آیات ابتدایی سوره ذاریات (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۹۴/۴؛ طبری، ۱۴۲۰: ۷/۱۶)؛ توضیح درباره شکافته شدن آسمانها در آیه اول سوره انشقاق (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۲۵/۴؛ ماوردی، بی تا: ۲۳۳/۶)؛ تعیین مصداق «أَصْحَابِ الْأُخْدُودِ» در آیه ۴ سوره بروج (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۳۰/۴؛ ر.ک: طبری، ۱۴۲۰: ۲۷۰/۲۴)؛ بیان معنای «تَزَكَّى» در آیه ۱۴ سوره اعلی (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۴۰/۴)؛ تعیین ملاک بلوغ اطفال در آیه ۵۹ سوره نور (همان: ۲۵۴/۳)؛ توضیح درباره خروج «دابة الأرض» ذیل آیه ۸۲ سوره نمل (همان: ۳۸۴)؛ ذکر مثال برای «لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا» در آیه ۸۳ سوره قصص (همان: ۴۳۵)؛ واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۴۱۰/۳)؛ بیان حکمی از احکام طلاق، ذیل آیات ۲۸ و ۲۹ سوره احزاب (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۳۵/۳؛ ترمذی، ۱۴۰۲: ۴۷۴/۲).

تنها یک روایت تفسیری از امام سجاد علیه السلام در الکشاف ذکر شده است. این روایت «ناشئة اللیل» را در آیه ۶ سوره مزمل توضیح می دهد (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۳۸/۴).

تعداد روایات ذکر شده از جعفر بن محمد علیه السلام در الکشاف دو روایت است؛ حدیث اول درباره

معنای «أب» در تفسیر آیه ۸۲ سوره کهف است (همان: ۷۴۲/۲؛ با اندکی تغییر در واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۱۶۳/۳) و حدیث دوم درباره معنای واژه «فِتْنَةٌ» در آیه ۶۳ سوره نور است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۶۰/۳؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۲۱/۷).

مطابق بررسی‌های به عمل آمده، روایات تفسیری ذکر شده از امام علی علیه السلام در الکشاف ۳۵ مورد است. روایات تفسیری ذکر شده از امام سجاد علیه السلام یک مورد است. همچنین روایات تفسیری ذکر شده امام صادق علیه السلام ۲ مورد است. لازم به ذکر است که از سایر ائمه علیهم السلام در الکشاف روایتی نیامده است.

توجه به این نکته ضروری است که زمخشری بر اساس دیدگاه معتزلی خود شایسته است که به تفسیر عقلی آیات اکتفا کند؛ حال آن که دیده می‌شود که وی به نقل روایات نیز می‌پردازد و در این میان، نکته حایز اهمیت، آن است که وی روایاتی را از اهل بیت علیهم السلام نقل می‌کند. شایان ذکر است که روایات در الکشاف به صورت مرسل آمده و این مسأله باعث شده است که برخی روایات زمخشری را مورد تردید قرار دهند. به نظر می‌رسد، جدای از بحث حجیت روایات، رأی تفسیری ائمه علیهم السلام برای زمخشری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بوده و لذا روایات ایشان را در تفسیر خود آورده است.

۳. روایات غیرتفسیری ائمه علیهم السلام

در این پژوهش، منظور از روایات غیرتفسیری روایاتی است که ذیل تفسیر آیات آمده‌اند و حتی به تفسیر مربوط می‌شوند، اما مستقیماً نکته تفسیری بیان نمی‌کنند. در مجموع، ۳۶ روایت از ائمه علیهم السلام در این بخش وجود دارد که زمخشری آن‌ها را در الکشاف نقل کرده است.

در ادامه ابتدا نمونه‌ای از روایات نقل شده از امام علی علیه السلام ذکر می‌گردد:

زمخشری ذیل آیه ﴿وَإِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثَاقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَتُبَيِّنُنَّهُ لِلنَّاسِ وَلَا تَكْفُرُونَهُ فَنَبَذُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِهِمْ وَاسْتَرَوْا بِهِ ثَمَنًا قَلِيلًا فَبُئْسَ مَا يَشْتَرُونَ﴾ (آل عمران: ۱۸۷) درباره ضرورت آموزش علم به دیگران آورده است:

عن علي - رضي الله عنه - : ما أخذ الله على أهل الجاهل أن يتعلموا حتى أخذ على أهل العلم أن يعلموا ...

سایر روایات غیر تفسیری نقل شده از امام علی علیه السلام به شرح زیر است:

ذکر فضیلت آیه الکرسی، ذیل آیه ۲۵۵ سوره بقره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۰۳/۱)؛ بیان ارزش جهاد در مقایسه با آب دادن به حاجیان، ذیل آیه ۱۹ سوره توبه (همان: ۲۵۶/۲؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۲۰/۵)؛ جایگاه حضرت علی علیه السلام از زبان خودشان، ذیل آیه ۴۳ سوره اعراف (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۰۵/۲؛ طبری، ۱۴۲۰: ۱۰۸/۱۷)؛ توضیح درباره پوشیدن کفش زرد، ذیل آیه ۶۹ بقره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۵۰/۱)؛ توضیح درباره اولین کسی که روزه گرفت، ذیل آیه ۱۸۳ سوره بقره (همان: ۲۲۵)؛ ذکر روایاتی درباره خمر و میسر، ذیل آیه ۲۱۹ سوره بقره (همان: ۲۶۰-۲۶۲؛ بیهقی، ۱۴۰۸: ۲۵۳/۱)؛ توضیح درباره شرایط پذیرش شهادت عبد، ذیل آیه ۲۸۲ سوره بقره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۲۶/۱؛ بیهقی، ۱۴۱۲: ۲۷۶/۱۴)؛ ذکر فضیلت آیات پایانی سوره بقره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۳۴/۱)؛ توضیح درباره نخستین مسجد، ذیل عبارت «إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ» در آیه ۹۶ سوره آل عمران (همان: ۳۸۶؛ طبری، ۱۴۲۰: ۱۹/۶؛ واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۴۶۶/۱)؛ نقل روایت درباره امر به معروف و نهی از منکر ذیل، آیه ۱۰۴ سوره آل عمران (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۹۷/۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۲۳/۳)؛ ضرورت علم آموزی در آیه ۱۸۷ سوره آل عمران (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴۵۱/۱؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۵۵۳/۱)؛ در آیه ۳۱ سوره نساء روایتی درباره تعداد گناهان کبیره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۰۳/۱؛ طبری، ۱۴۲۰: ۲۳۵/۸)؛ توضیح درباره گوشت حیوان شکاری که غیر از سگ شکاری است، ذیل آیه ۴ سوره مائده (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۰۷/۱)؛ تبیین شرایط پذیرفته شدن توبه، ذیل آیه ۳۴ سوره مائده (همان: ۶۲۸)؛ توضیح درباره سوگند دادن گواهان، ذیل آیه ۱۰۶ سوره مائده (همان: ۶۸۸)؛ تبیین نحوه مواجهه با یهودیان در آیه ۱۳۸ سوره اعراف (همان: ۱۵۰/۲)؛ ضرورت اعلام برائت در حج ذیل، آیه ۲۸ سوره توبه (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۶۱/۲؛ ماوردی، بی تا: ۳۳۴/۵)؛ تبیین معنای «تَكْتُمُ» در آیه ۳۴ سوره توبه (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۶۷/۲؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۴۲/۴)؛ توضیح درباره ذکر حضرت علی علیه السلام به هنگام رعد (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۱۸/۲؛ طبری، ۱۴۲۰: ۳۸۹/۱۶)؛ توضیح درباره معنای بازگشت نیک و بد انسان به خودش در آیه ۷ سوره اسراء (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۵۰/۲)؛ بیان حضرت علی علیه السلام در باره ذوالقرنین، ذیل آیه ۸۳ سوره کهف (همان: ۷۴۳؛ واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۱۶۴/۳؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۲۱۲/۳)؛ کیفیت محشور شدن متقین، با توجه به آیه ۸۵ سوره مریم (زمخشری، ۱۴۰۷:

۴۲/۳؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱: ۴۴۷/۲؛ با اندکی تفاوت در بغوی، ۱۴۲۰: ۲۵۱/۳؛ فضیلت آیات پایانی سوره صافات (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۹/۴؛ حمیری، ۱۴۱۹: ۲۳۶/۲؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۶۶/۷؛ قمی نیشابوری، ۱۴۱۶: ۹۸۷/۲)؛ ذکر روایتی درباره نیکی کردن و بدی کردن به مردم، ذیل آیه ۳۸ سوره ص (زمخشری، ۱۴۰۷: ۹۶/۴)؛ معنای توبه از زبان امیر المؤمنین علیه السلام در آیه ۲۵ سوره شوری (همان: ۲۲۲)؛ توضیح درباره «أرجی آیه» (اختلاف نظرهای موجود درباره تعیین أرجی آیه میان شیعه و سنی در الکشاف هم دیده می شود). توضیح درباره شناختن اهل حق، ذیل آیه ۱۵ سوره ق (همان: ۳۸۲)؛ تعیین محل دوزخ از دیدگاه یهودیان در آیه ۶ سوره طور (همان: ۴۰۸؛ طبری، ۱۴۲۰: ۴۵۸/۲۲) و فرمان حضرت علی علیه السلام به درست وزن کردن و توضیح آیات ابتدایی سوره مطففین (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۱۸/۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۵۱/۱۰). چنان که ملاحظه می شود، ۳۲ روایت از امام علی علیه السلام برای توضیح روایت غیر تفسیری در الکشاف آمده است.

در ادامه، روایات غیر تفسیری ذکر شده از سایر اهل بیت علیهم السلام در تفسیر الکشاف مورد بررسی و مذاقه قرار می گیرد:

زمخشری فقط دو روایت از امام حسن بن علی علیه السلام در تفسیر الکشاف نقل کرده است. یکی از آن ها در توضیح معنای «ریب» در آیه دوم سوره بقره است. زمخشری در آیه فوق، ضمن بیان معنای «رَیْبٌ»، این روایت را از امام حسن علیه السلام می آورد که ایشان فرمود:

سمعت رسول الله صلى الله عليه وآله يقول: دع ما يريبك إلى ما لا يريبك فإن الشك ريبة، وإن الصدق طمأنينة (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۱۳/۱).

لازم به ذکر است که این روایت توسط دیگران نیز نقل شده است (طیالسی، ۱۴۱۹: ۴۹۹/۲؛ حمیری، ۱۴۱۹: ۱۱۷/۳؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱: ۲۵۲/۳؛ دارمی، ۱۴۱۳: ۱۶۴۸/۳؛ ترمذی، ۱۴۰۲: ۲۴۹/۴).

زمخشری، ذیل آیه ۸ سوره منافقون، روایت دیگری از امام حسن بن علی علیه السلام نقل کرده (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۴۳/۴) و می نویسد:

روایت شده است که مردی به ایشان گفت: «إنَّ الناس يزعمون أنَّ فيك تيهها...». امام علیه السلام فرمود: «ليس تيهه، و لكنه عزة» آن گاه همین آیه را خواند.

زمخشری در الکشاف فقط یک روایت از امام حسین بن علی علیه السلام نقل کرده است. این روایت درباره آیه ۸۲ سوره کهف، ذیل عبارت «كَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا» آمده است (همان: ۷۴۲/۲). همچنین زمخشری در الکشاف، ذیل آیه ۶۱ سوره نور یک روایت از جعفر بن محمد علیه السلام نقل کرده است. این روایت در مورد تفسیر عبارت «أَوْ صَدِيقُكُمْ» است (همان: ۲۵۷/۳). چنان که ملاحظه می‌شود، روایات غیر تفسیری از امام علی علیه السلام در تفسیر الکشاف ۳۲ روایت؛ روایات غیر تفسیری از امام حسن علیه السلام در تفسیر الکشاف دو روایت و روایات غیر تفسیری از امام حسین علیه السلام یک روایت و نیز روایات غیر تفسیری از امام صادق علیه السلام یک روایت است.

۳-۱. نقل نوع قرائت ائمه علیهم السلام

یکی از روش‌های مهم معتزله در تفسیر قرآن بهره بردن از قرائت‌های گوناگون است (اسعدی، ۱۳۹۶: ۵۶). زمخشری در بخش قرائت، روایات زیادی را نقل می‌کند. معمولاً روایاتی مقدم واقع شده‌اند که موافق با رأی تفسیری وی بوده است و گاهی هم قرائتی را مقدم دانسته است که موافق با جمال قرآن باشد و از نظر بلاغی دارای دلیلی باشد (فرزانه، ۱۳۸۵: ۱۰۹-۱۲۰). نکته شایان توجه این است که به طور کلی معتزله به منظور پای‌بندی به عقایدشان می‌کوشند تا مفاهیم نص قرآن و احادیث متواتر رسول صلی الله علیه و آله را به مفاهیمی که مورد اجماع نیست، تغییر دهند! بدین ترتیب، گاه دیده می‌شود که در قرائت‌های متفاوت و مغایر با مذهبشان تصرفاتی دارند (علی محمدی، ۱۳۹۰: ۲۳-۲۸). در تفاسیر معتزلی مراجعه به روایات اهل بیت علیهم السلام بسیار محدود بوده است؛ با این وجود، زمخشری در تفسیرش قرائت‌های مختلف آیات را هم ذکر کرده است. او برای بیان نوع قرائت در موارد متعددی قرائت امام علی علیه السلام و ائمه علیهم السلام را ذکر می‌کند؛ همانند بخش‌های قبل در این بخش نیز بعد از بیان متن الکشاف، منابعی که قبل از الکشاف، آن قرائت را از ائمه علیهم السلام ذکر کرده‌اند، نیز بیان می‌شود. حدود ۴۹ روایت از ائمه در مقام بیان نحوه صحیح قرائت آیات در الکشاف ذکر شده است.

در ادامه نمونه‌هایی از این مقوله ذکر می‌گردد:

۳-۱-۱. بیان قرائت ذکر شده توسط علی علیه السلام

زمخشری ذیل آیه ۶۶ سوره یونس در مورد قرائت آیه «وَمَا يَتَّبِعُ الَّذِينَ يَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ...» می‌نویسد که حضرت علی علیه السلام، «يَدْعُونَ» را با «تاء»، یعنی «تَدْعُونَ» خوانده‌اند و این در صورتی

است که «وَمَا يَتَّبِعُ» را بر استفهام حمل کنیم (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۵۷/۲).
در الکشاف ۳۷ روایت از علی علیه السلام در مورد قرائت آیه آمده است. این ۳۷ مورد به شرح زیر است:

علی علیه السلام آیه ۵۵ سوره بقره را «فَأَخَذَتْكُمْ الصَّاعِقَةُ» قرائت کرده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۴۴/۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱۹۹/۱)؛ آیه ۶۱ سوره بقره را «يَقْتُلُونَ» با تشدید قرائت کرده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۴۶/۱)؛ آیه سوره بقره ۱۴۷ را بنا بر آن که بدل از حق اول باشد، «الحق من ربك» خوانده‌اند (همان: ۲۰۴)؛ در آیه ۲۳۴ سوره بقره «يَتَوَفَّوْنَ» را «يَتَوَفَّوْنَ» با فتح یاء قرائت کرده‌اند (همان: ۲۸۱)؛ عبارت «يَفْرَحُونَ بِمَا أْتَوْا» در آیه ۱۸۸ سوره آل عمران را «بما أوتوا» قرائت کرده‌اند (همان: ۴۵۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۵۸۹/۲)؛ آیه ۲۹ سوره نساء «وَلَا تَقْتُلُوا» را به تشدید قرائت کرده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۰۲/۲)؛ علی علیه السلام «عَبْدًا لِلَّهِ» در آیه ۱۷۲ سوره نساء را «عَبِيدًا لِلَّهِ» به صيغة مصغر قرائت کرده‌اند (همان: ۵۹۶/۱)؛ علی علیه السلام «خَوَازٍ» در آیه ۱۴۸ سوره اعراف را «جَوَّارٍ» به جیم و همزه و از «جَارٍ» به معنای بانگ برآوردن خوانده است (همان: ۱۶۰/۲) و عبارت «أَلَمْ يَعْلَمُوا» را در آیه ۷۸ سوره توبه «أَلَمْ تَعْلَمُوا» به تاء خوانده‌اند (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۲۸۵/۴؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۲۹۳/۲).

حضرت در آیه ۴۲ سوره هود، به جای کلمه «اِنَّهٗ»، «اِنَّهٗا» قرائت کرده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۹۶/۲)؛ در مجمع البیان آمده است که «روى عن على بن أبى طالب عليه السلام ... و نادى نوح ابنه» (طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۴۳/۵)؛ عبارت «نَحْنُ عَصَبَةٌ» در آیه ۸ سوره یوسف را «نَحْنُ عَصَبَةٌ» به نصب قرائت کرده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴۴۶/۲)؛ علی علیه السلام آیه ۱۱ سوره رعد را «يَحْفَظُونَهُ بِأَمْرِ اللَّهِ» خوانده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۱۶/۲؛ طبرسی، ۶: ۴۲۸/۱۳۷۲)؛ آیه ۳۵ سوره رعد را «أَمْثَالِ الْجَنَّةِ» به صيغة جمع خوانده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۳۲/۲)؛ کلمه «لَنْبَوْنَهُمْ» در آیه ۴۱ سوره نحل را «لَنْشَوْنَهُمْ» خوانده‌اند (همان: ۶۰۷؛ طبرسی، ۶: ۵۵۶/۱۳۷۲)؛ علی علیه السلام آیه ۵۱ سوره کهف را به صورت «و ما كنت متخذاً المضلین» به تنوین قرائت کرده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۲۸/۲)؛ در آیه ۱۰۲ سوره کهف، برخلاف قرائت برخی که آیه را «أَفْظَنَ الَّذِينَ كَفَرُوا» خوانده‌اند، قرائت علی علیه السلام «أَفْحَسِبَ الَّذِينَ كَفَرُوا» است (همان: ۷۴۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۶۵/۶)؛ آیه ۶ سوره مریم را «وارث من آل یعقوب» قرائت

کرده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵/۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۶/۷۷۳)؛ کلمه «يَمْتَرُونَ» در آیه ۳۴ سوره مریم را «تمترون»، یعنی به صیغه مخاطب خوانده‌اند. (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۶/۳)؛ کلمه «نمد» را در آیه ۷۹ سوره مریم به ضم قرائت کرده است (همان: ۴۰)؛ عبارت «لَتُنْسِفَنَّه» در آیه ۹۷ سوره طه را با کسر و ضم سین خوانده است (همان: ۸۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷/۴۵)؛ آیه ۵۴ سوره مؤمنون را «فی غمرااتهم» خوانده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۹۱/۳)؛ کلمه «فَدَمَّرْنَاهُمْ» در آیه ۳۶ سوره فرقان را «فدمرتهم» قرائت کرده است (همان: ۲۸۰) و قرائت «فدمراهم» نیز از آن حضرت روایت شده است.

عبارت «لَيُعْلَمَنَّ» در آیه ۳ سوره عنکبوت را از اعلام و «و لِيُعْلَمَنَّ» خوانده‌اند (همان: ۴۴۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷/۲۶۴)؛ عبارت «و من یسلم» در آیه ۲۲ سوره لقمان را با تشدید خوانده‌اند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۸/۴۲۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۳/۴۹۹)؛ کلمه «زَوْجَانِكَمَا» در آیه ۳۷ سوره احزاب را به صورت «زَوِّجْتِكَمَا» خوانده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳/۵۴۳؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱/۳۲۱)؛ فعل «يَنْزِلُ» در آیه ۲ سوره سبأ را «ننزل»، با نون و تشدید خوانده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳/۵۶۷؛ اندلسی، ۱۴۲۰: ۸/۴۸۳). در قرائت علی عليه السلام آیه ۶۲ سوره یس «جیلا واحدا» آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۲۴) در قرائت حضرت علی عليه السلام آیه ۱۵ سوره محمد «أمثال الجنة» آمده است (همان: ۳۲۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۹/۱۵۰)؛ در قرائت علی عليه السلام از آیه ۲۲ سوره محمد «تولیتهم» آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۳۲۸؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۹/۳۵)؛ علی عليه السلام آیه ۲۹ سوره واقعه را «و طلع» خوانده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۴۶۱)؛ آیه ۸۲ سوره واقعه را «و تجعلون شکرکم أنکم تکذبون» قرائت کرده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۴۶۹؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۹/۳۳۹)؛ قاریان آیه ۳۵ سوره نبأ را «و لا کذاباً» به تشدید و تخفیف خوانده‌اند و علی عليه السلام آن را به تخفیف هر دو حرف خوانده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۶۹۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰/۶۴۵)؛ آیه ۱ سوره اُعلی را «سبحان ربی الأعلی» قرائت کرده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۷۳۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰/۷۱۸)؛ کلمات «خلقت»، «رفعت»، «نصبت»، و «سطحت» در آیات ۱۷ - ۲۰ سوره غاشیه را به صیغه معلوم و «تا»ی ضمیر خوانده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۷۷۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰/۷۳۴)؛ آیه ۱۱ سوره الضحی در قرائت حضرت علی عليه السلام «فخیر» آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱/۷۶۹).

چنان که قبلاً نیز بیان شد، تعداد روایات نقل شده از حضرت فاطمه علیها السلام در الکشاف درباره نحوه قرائت آیات سه روایت است. این روایت به شرح ذیل است:

در قرائت فاطمه علیها السلام به جای «من أنفسهم» در آیه ۱۶۴ سوره آل عمران عبارت «من أشرفهم» آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۳۵/۱).

در آیه ۱۲۸ سوره توبه، در قرائت فاطمه علیها السلام «مِنْ أَنْفُسِكُمْ» به صورت «مِنْ أَنْفُسِكُمْ» آمده است (همان: ۲/ ۳۲۵؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۲۸/۵)؛ در آیه ۵۳ سوره زمر، در قرائت فاطمه علیها السلام «يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا وَلَا يَبَالِي» آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۳۵/۴).

روایت ذکر شده از امام حسن بن علی علیهما السلام درباره چگونگی قرائت آیات، دو روایت است که عبارت‌اند از: اولی، ذیل آیه ۳۷ سوره احزاب که حضرت مانند سایر اهل بیت علیهم السلام آیه را «زُوجْتِكُمْ» قرائت کرده است (همان: ۳/ ۵۴۳) و دومی، آیه ۴۱ سوره ابراهیم که حضرت آن را «و لولدی» خوانده است (همان: ۲/ ۵۶۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۸۸/۶).

از امام حسین بن علی علیهما السلام در زمینه قرائت آیات قرآن فقط یک روایت در الکشاف نقل شده است. این روایت ذیل آیه ۲۵ سوره عبس آمده است و حضرت آیه را «أَنَا صَبَبْنَا» را با اماله «أنی صببنا» قرائت کرده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۷۰۴/۴؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۶۶/۱۰).

روایات نقل شده از امام علی بن حسین علیهما السلام در زمینه قرائت آیات، دو روایت است که ذیل آیات زیر آمده است: آیه ۵ سوره مریم که حضرت آیه را «خَفَّتِ الْمَوَالِي مِنْ وَرَائِي» خوانده‌اند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/ ۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۷۳/۶) و آیه ۱۳ سوره نمل که علی بن الحسین علیهما السلام «مُبَصَّرَةً» را «مُبَصَّرَةً» خوانده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۵۲/۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۳۱/۷).

از امام محمد بن علی علیهما السلام درباره قرائت آیات، دو روایت در الکشاف ذکر شده است: روایت اول، قرائت آیه ۵ سوره مریم است که عیناً از امام حسین علیهما السلام نیز نقل شده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/ ۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۷۷۳/۶) و روایت دوم، ذیل آیه ۴۲ سوره هود آمده است که حضرت «ابنه» را به فتح «هاء» قرائت کرده و مراد او «ابنها» است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۹۶/۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۴۳/۵).

زمخشری در الکشاف از امام جعفر بن محمد علیهما السلام در زمینه قرائت آیات چهار را روایت به شرح زیر نقل کرده است:

جعفر بن محمد علیهما السلام آیه ۱۷۱ سوره نساء «إِنَّمَا الْمَسِيحُ» را «إِنَّمَا الْمَسِيحُ» بر وزن «سکیت»

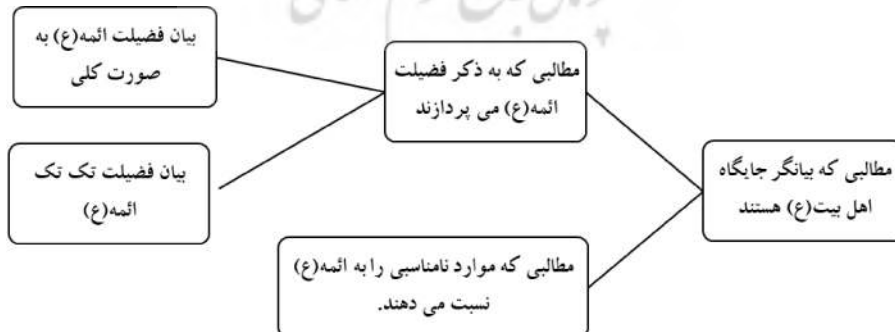
خوانده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۹۳/۱)؛ حضرت در آیه ۸۹ سوره مائده «أَهْلِيكُمْ» را «أَهَالِيكُمْ» به سکون «یاء» خوانده است (همان: ۶۷۳؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۳۶۶/۳)؛ جعفر بن محمد علیه السلام عبارت «يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ» در آیه ۱۱ سوره رعد را «يَحْفَظُونَهُ بِأَمْرِ اللَّهِ» قرائت کرده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۱۶/۲؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۴۲۸/۶). چنان که قبلاً ذکر شده، این قرائت عیناً از علی علیه السلام نیز نقل شده است. آیه ۳۷ سوره احزاب که مطابق آنچه قبلاً ذکر شد، همانند قرائت حضرت علی علیه السلام و قرائت حسن بن علی علیه السلام است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۵۴۳/۳).

بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که روایات مربوط به قرائت از امام علی علیه السلام در تفسیر الکشاف ۳۷ مورد؛ روایات ذکر شده از حضرت زهرا علیها السلام در بحث قرائت سه مورد و روایات نقل شده از امام حسن علیه السلام در تفسیر الکشاف دو مورد و روایات منقول از امام حسین علیه السلام یک مورد و نیز روایات آمده از امام سجاد علیه السلام و همچنین از امام باقر علیه السلام دو مورد است. روایات نقل شده از امام امام صادق علیه السلام در بحث قرائت در تفسیر الکشاف چهار مورد است.

توجه به این نکته ضروری است که گاه معتزله به منظور پای‌بندی به عقایدشان می‌کوشند تا مفاهیم نص قرآن و احادیث متواتر از رسول اکرم صلی الله علیه و آله را به مفاهیمی که مورد اجماع نیست، تغییر دهند. به همین دلیل، گاه دیده می‌شود که در قرائت‌های متفاوت و مغایر با مذهبشان تصرفاتی دارند (علی محمدی، ۱۳۹۰: ۲۳-۲۸). البته زمخشری نیز از این قائده مستثنی نیست.

۳-۱-۲. جایگاه ائمه علیهم السلام نزد زمخشری: روایات در شأن اهل بیت علیهم السلام

گونه‌ای دیگر از روایات وجود دارد که زمخشری در الکشاف آن‌ها را ذکر می‌کند. این روایات نوعاً در مقام بیان جایگاه و فضایل اهل بیت علیهم السلام هستند. در این بخش به بیان و بررسی آماری این مطالب پرداخته می‌شود. لازم به ذکر است که ابتدا مطالبی که بیان‌گر فضیلت ائمه علیهم السلام به طور کلی است، آورده می‌شود و سپس مطالبی که مربوط به تک تک ائمه علیهم السلام است، ذکر می‌گردد.

در ادامه هر یک از این بخش‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد:

نخست، روایاتی مورد بررسی قرار می‌گیرند که در مقام بیان فضیلت ائمه علیهم‌السلام به صورت کلی بیان شده‌اند و زمخشری آن‌ها را در الکشاف آورده است؛ مجموع این روایات، چهار روایت است که اولین آن‌ها ذیل آیات ۶۱ سوره آل عمران (آیه مباهله) آمده است. زمخشری، ذیل این آیه، با آوردن روایتی ماجرای مباهله را بیان می‌کند که در قسمتی از آن، اسقف نجران وقتی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و اهل بیتشان علیهم‌السلام را می‌بیند، می‌گوید: «ای مسیحیان، من چهره‌هایی را می‌بینم که اگر از خدا بخواهند که کوه را از جای برکنند، قطعاً چنین خواهد کرد. پس مباهله نکنید که نابود خواهید شد و تا روز قیامت هیچ مسیحی روی زمین نخواهد ماند» (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱/ ۳۶۸). زمخشری در انتهای تفسیر این آیه به صراحت بیان می‌کند که روایت مباهله قوی‌ترین دلیل بر بیان فضیلت اصحاب کساء است.

روایت دیگری که زمخشری در زمینه فضیلت ائمه علیهم‌السلام نقل می‌کند درباره تفسیر آیه ۳۳ سوره احزاب (آیه تطهیر) است. نکته جالب این است که زمخشری ذیل آیه مباهله (آل عمران / ۶۱) روایتی را از عایشه می‌آورد که او گفت: رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در حالی به نزد آنان رفت که کسایی منقش از جنس موی سیاه به تن داشت. حسن آمد؛ او را زیر آن کسا جای داد. سپس حسین آمد؛ او را نیز در آن جای داد. سپس فاطمه و علی را نیز زیر آن کسا قرار داد و فرمود: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ». زمخشری با آوردن این روایت، در واقع بیان می‌کند که تنها مصادیق آیه تطهیر پنج تن علیهم‌السلام هستند (همان: ۳۶۸؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۲۶/۲۰؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۴۲/۸).

روایت دیگری که زمخشری در زمینه فضایل ائمه علیهم‌السلام به نقل می‌کند، روایتی درباره آیه ۱۲ سوره دهر است. زمخشری در تفسیر این آیه در الکشاف از ابن عباس روایتی را نقل کرده و به طور کلی ماجرای شأن نزول آیات سوره دهر را توضیح داده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/ ۶۷۰). علاوه بر بیان فضیلت اهل بیت علیهم‌السلام در اینجا نکته قابل توجه در انتهای این روایت این است که زمخشری اینجا هم بیان می‌کند که حضرت علی علیه‌السلام، حضرت زهرا علیها‌السلام، امام حسن علیه‌السلام و امام حسین علیه‌السلام اهل بیت رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم هستند.

زمخشری روایات بعدی درباره فضایل اهل بیت علیهم‌السلام را ذیل تفسیر عبارت «إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى»

در آیه ۲۳ سوره شوری بیان می‌کند. تعداد این روایات چهار روایت است. در روایت اول بیان می‌شود که منظور از قربی چه کسانی هستند؟ زمخشری نقل می‌کند که روایت شده است زمانی که این آیه نازل شد، مؤمنان به پیامبر ﷺ عرض کردند: «یا رسول الله! من قرابتک هؤلاء الذین وجبت علينا موذتهم؟ قال: علی و فاطمة و ابناهما (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۲۲۰؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۴/۱۴۴).

روایت بعدی در ذیل آیه ۲۳ سوره شوری درباره حرام بودن بهشت بر کسی است که به اهل بیت ظلم کند. زمخشری نقل می‌کند که از رسول خدا ﷺ روایت شده است:

بهشت بر کسانی که به اهل بیت من ستم کنند و مرا با آزدن عترت من بیازارند، حرام خواهد بود. و اگر کسی کار بدی را در حق یکی از فرزندان عبدالمطلب مرتکب شود و کيفرش را نبیند، فردا وقتی در قیامت با من روبه رو شود، داد او را خواهم خواست (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۲۲۰؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۸/۳۱۲).

روایت دیگری در این زمینه، در ذیل آیه ۲۳ سوره شوری، در الکشاف، درباره اجر کسی است که با حب اهل بیت ﷺ بمیرد. زمخشری روایتی طولانی را از رسول خدا ﷺ می‌آورد که در آن حضرت می‌فرماید:

هر کس با حب آل محمد ﷺ بمیرد شهید مرده است ... (زمخشری، ۴: ۲۲۰/۱۴۰۷؛ با سندی متفاوت در ثعلبی، ۱۴۲۲: ۸/۳۱۴)

تعداد دوازده روایت درباره فضایل امام علی ﷺ در الکشاف آمده است. مسأله قابل توجه در اینجا این است که زمخشری حضرت علی ﷺ را «امیر المؤمنین» می‌خواند. نکته دیگر، این است که او با اشاره به حدیث پیامبر ﷺ در غدیر خم تصریح می‌کند که این دعای پیامبر ﷺ، یعنی «و عاد من عاده» در حق امام علی ﷺ بیان شده است. زمخشری ذیل آیه ۹۰ سوره نحل نیز ضمن اشاره به مسأله لعن علی ﷺ، کسی که این سنت را پایه‌گذاری کرده، نفرین می‌کند.

این روایات در موارد ذیل آمده است: آیات ۹۴ سوره بقره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱/۱۶۶)؛ آیه ۲۷۴ سوره بقره (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱/۳۱۹؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۲/۲۷۹؛ واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۱/۳۹۲؛ بغوی، ۱۴۲۰: ۱/۳۸۰)؛ آیات ۲۰-۲۵ سوره یس (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱۰/۴: ۱۰/۴؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۸/۱۲۶)؛ آیه ۱۸ سوره دهر (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴/۶۲۷)؛ آیه ۵۵

سوره مائده (همان: ۱ / ۶۴۹)؛ آیه ۲۵ سوره انفال (همان: ۲ / ۲۱۲)؛ آیه ۴۵ سوره انفال (همان: ۲۲۶)؛ زمخشری در روایت زیر حضرت علی علیه السلام را امیرالمؤمنین می‌خواند. در آیه ۹۰ سوره نحل زمخشری حضرت علی علیه السلام را «امیر المؤمنین» می‌خواند (همان: ۳ / ۵۱۴)؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۳۳۳/۷؛ واحدی نیشابوری، ۱۴۱۵: ۳ / ۴۵۴). زمخشری ذیل آیه ۱۲ سوره مجادله روایات متعددی درباره جایگاه اهل بیت علیهم السلام نقل می‌کند (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴ / ۴۹۳)؛ آیه ۱۲ سوره حاقه (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴ / ۶۰۰؛ طبری، ۱۴۲۰: ۲۳ / ۵۷۹)؛ آیه ۶ سوره انفطار (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴ / ۷۱۵).

زمخشری در الکشاف سه روایت را نقل می‌کند که در آن‌ها فضایل حضرت زهرا علیها السلام ذکر شده است. این روایات ذیل آیات ۱-۳ سوره فتح (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴ / ۸۱۲؛ دارمی، ۱۴۱۲: ۱ / ۲۱۶)؛ آیه ۳۷ سوره آل عمران (زمخشری، ۱۴۰۷: ۱ / ۳۵۸؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۳ / ۵۸)؛ آیات ۱۱ و ۱۲ سوره تحریم آمده است (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴ / ۵۷۳؛ ابن حنبل، ۱۴۲۱: ۵ / ۱۱۳).

در الکشاف دو روایت نقل شده است که در این روایات فضیلت امام حسن علیه السلام آمده است. این روایات ذیل آیه ۱۳ سوره زخرف (زمخشری، ۱۴۰۷: ۴ / ۲۳۹؛ طبری، ۱۴۲۰: ۲۱ / ۵۷۶) و ۵۲ سوره هود (زمخشری، ۱۴۰۷: ۲ / ۴۰۲) آمده است.

زمخشری در الکشاف یک روایت را نقل می‌کند که در این روایت فضیلت امام حسین علیه السلام آمده است. این روایت ذیل آیه ۴۶ سوره زمر آمده است (همان: ۴ / ۱۳۲).

در الکشاف ۱ روایت آمده است که در این روایت فضیلت امام سجاد علیه السلام ذکر شده است. این روایت ذیل آیه ۲۹ سوره فتح ذکر شده است. (همان: ۴ / ۱۳۲)

زمخشری در الکشاف یک روایت را نقل می‌کند که در این روایات فضیلت امام باقر علیه السلام آمده است. این روایت - که به نقل از محمد بن علی علیه السلام است - ذیل آیه ۲۳۵ سوره بقره آمده است (همان: ۱ / ۲۸۲).

در مجموع، بعد از بررسی‌های به عمل آمده مشخص می‌شود که در الکشاف حدود بیست روایت آمده است که این روایات بیان‌کننده فضیلت ائمه علیهم السلام هستند. لازم به ذکر است که ائمه علیهم السلام تا امام حسین علیه السلام جزء صحابه به شمار می‌آیند و امام سجاد علیه السلام و امام باقر علیه السلام نیز در

زمره تابعین هستند و نوعاً روایات زمخشری در این بخش مربوط به همین امامان است؛ اما شیوه زمخشری این گونه هم نیست که فضایل همه صحابه و یا تابعین را نقل کند. آمار موجود از دو جهت حایز اهمیت است: نخست مذهب معتزلی زمخشری و دیگری انتقادات موجود در بُعد سیاسی از جانب بنی امیه درباره این تفسیر (اسعدی، ۱۳۹۶: ۴۲). این آمار برخی تمایلات وی را نسبت به مذهب شیعی تقویت می کند.

۳-۱-۳. نسبت دادن امور ناروا به اهل بیت علیهم السلام

زمخشری فقط ذیل آیه ﴿وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَن مَّوْعَدَةٍ وَعَدَّهَا إِثْمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ إِنَّ إِبْرَاهِيمَ لَأَوَّاهٌ حَلِيمٌ﴾^۱ روایتی را از علی علیه السلام نقل می کند. از آن روایت برداشت می شود که گویی امام به تفسیر این آیه اشراف کامل ندارد و این مسأله با عصمت و علم ائمه علیهم السلام سازگاری ندارد (زمخشری، ۱۴۰۷: ۳۱۵/۲).

از نظر معتزله، اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله اولاً، دارای قلمروی وسیع تر نسبت به اعتقاد شیعیان است؛ یعنی مثلاً همسران پیامبر صلی الله علیه و آله را نیز شامل می شود؛ ثانیاً، اهل بیت علیهم السلام مانند بقیه صحابه اند و هیچ یک از آنان عصمت ندارند و از اشتباه و لغزش مصون نیستند؛ گرچه ممکن است برخی از آنان از نظر علمی درجه بالاتری بر برخی دیگر داشته باشند (ذهبی، ۱۳۹۶: ۶۰/۱). با وجود این دیدگاه در میان معتزله، ذکر بیست روایت درباره فضایل اهل بیت علیهم السلام توسط زمخشری در الکشاف از اهمیت قابل ملاحظه ای برخوردار است.

زمخشری درباره استغفار برای مشرکان روایت زیر را از امام علی علیه السلام بیان می کند:

رأيت رجلاً يستغفر لأبويه و هما مشركان، فقلت له، فقال: أليس قد استغفر إبراهيم؛

دیدم مردی برای پدر و مادر مشرک خود آمرزش می خواهد. به او گفتم (که چنین کاری

روا نیست)، گفت: مگر نه این که ابراهیم علیه السلام هم برای پدرش آمرزش خواست.

در اینجا گویی حضرت حکم آیه را نمی دانند.

نتیجه

از بررسی های انجام شده به دست می آید که ۱۴۳ روایت از ائمه علیهم السلام در الکشاف ذکر شده است.

با توجه به مذهب معتزلی زمخشری، پای‌بندی وی به امور عقلی و زاویه فکری زمخشری با اهل بیت علیهم‌السلام این تعداد بسیار قابل تأمل است. چنان‌که بیان شد، این روایات در چند بخش قابل تفکیک است. این بخش‌ها عبارت‌اند از: روایات تفسیری و روایات غیر تفسیری و همچنین روایاتی که در زمینه قرائت آیات آمده است. بخش دیگری از روایات اهل بیت علیهم‌السلام درباره فضایل ایشان است؛ یعنی به ذکر فضیلت اهل بیت علیهم‌السلام پرداخته است. این مسأله نشان می‌دهد که وی نسبت به اهل بیت علیهم‌السلام نه تنها عنادی نداشته، بلکه ارادت و محبت خاصی نیز نسبت به آنان داشته است. در یک مورد هم زمخشری مطلب ناروایی را به امام علیه‌السلام نسبت داده است.

بررسی آماری این روایات به صورت زیر است:

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

كتابتنامه

القرآن الكريم

١. ابن ابي شيبة، عبد الله بن محمد. (١٤٠٩ق). الكتاب المصنف في الأحاديث والآثار، رياض: مكتبة الرشد.
٢. ابن ابي حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (١٤١٩ق). تفسير القرآن العظيم، عربستان: مكتبة نزار مصطفى الباز.
٣. ابن البيع، أبو عبد الله الحاكم محمد بن عبد الله. (١٤١١ق). المستدرک على الصحيحين، بيروت: دار الكتب العلمية.
٤. ابن جبر التابعي، أبو الحجاج مجاهد. (١٤١٠ق). تفسير مجاهد، مصر: دار الفكر الإسلامي الحديثة.
٥. ابن عماد، عبد الحى. (بى تا). شذرات الذهب فى أخبار من ذهب، بيروت: دار ابن كثير.
٦. أثير الدين أندلسى، محمد بن يوسف. (١٤٢٠ق). البحر المحيط فى التفسير، بيروت: دار الفكر.
٧. اسعدى، محمد. (١٣٩٦ش). جريان شناسى تفسير معتزلى، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
٨. ايجى، عضدالدين عبدالرحمن. (١٩٩٧م). المواقف بشرح السيد الشريف على بن محمد الجرجانى، تحقيق: عبدالرحمن عميره، بيروت: دارالجيل.
٩. باقر، على رضا. (١٣٨٨). زمخشرى و تفسير كشاف، تهران: خانه كتاب.
١٠. بغوى، حسين بن مسعود. (١٤٢٠ق). تفسير البغوى (معالم التنزيل)، بيروت: دار إحياء التراث العربى.
١١. بيضاوى، عبد الله بن عمر. (١٤١٨ق). أنوار التنزيل و أسرار التأويل، بيروت: دار إحياء التراث العربى.
١٢. بيهقى، ابوبكر احمد بن الحسين. (١٤٠٨ق). الآداب، بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية.
١٣. _____، (١٤١٢ق). معرفة السنن والآثار، القاهرة: منصوره.
١٤. _____، (١٤٢٤ق). السنن الكبرى، بيروت: دار الكتب العلمية.
١٥. تاج القراء كرماني، أبو القاسم برهان الدين. (بى تا). غرائب التفسير و عجائب التأويل، بيروت: مؤسسة علوم القرآن.
١٦. ترمذى، محمد بن عيسى. (١٤٠٢ق). سنن الترمذى (الجامع الكبير)، بيروت: دار الغرب الإسلامى.

۱۷. تیمی البصری القيرواني، يحيى بن سلام. (۱۴۲۵ق). تفسير يحيى بن سلام، بيروت: دار الكتب العلمية.
۱۸. ثعلبي، احمد بن محمد، الإمام أبي محمد بن عاشر. (۱۴۲۲ق). الكشف والبيان عن تفسير القرآن، بيروت: دار إحياء التراث العربي.
۱۹. جلالی، سهیلا (اردی بهشت ۱۳۷۹) «اهل بیت علیهم السلام در تفسیر کشاف»، گلستان قرآن، ش ۷.
۲۰. چلبی، حاجی خلیفه. (بی تا). کشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون، بیروت: دار الفکر.
۲۱. حموی، یاقوت بن عبد الله. (۱۴۱۴ق/۱۹۹۳م). معجم الأدباء، محقق: إحسان عباس، بیروت: دار الغرب الإسلامي، الطبعة الأولى.
۲۲. حمیری، عبد الرزاق. (۱۴۱۹ق). تفسیر عبد الرزاق، بیروت: دار الكتب العلمية.
۲۳. دارمی، عبد الله بن عبد الرحمن. (۱۴۱۲ق). مسند الدارمی، المعروف بـ (سنن الدارمی)، عربستان سعودی: دارالمغنی للنشر والتوزیع.
۲۴. ذهبی، محمد حسین. (۱۳۹۶ق). التفسیر و المفسرون، مصر: دار الكتب الحديثه.
۲۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۲۰ق). التفسیر، جامعة طنطا: كلية الآداب.
۲۶. زجاج، أبو إسحاق ابراهيم بن السري. (۱۴۰۸ق). معانی القرآن و إعرابه، بیروت: عالم الكتب.
۲۷. زمخشری، محمود. (۱۴۰۷). الكشاف عن حقائق غوامض التنزيل، بیروت: دار الكتاب العربي.
۲۸. زیلعی، عبد الله بن يوسف. (۱۴۱۴ق). تخريج الأحاديث و الآثار الواقعة فی تفسیر الكشاف للزمخشری، الرياض: دار ابن خزيمة.
۲۹. سمرقندی، نصر بن محمد. (بی تا). تفسیر بحر العلوم، بیروت: دار الفکر.
۳۰. سمعانی، منصور بن محمد. (۱۴۱۸ق). تفسیر القرآن، ریاض: دار الوطن.
۳۱. شیبانی، احمد بن محمد بن حنبل. (۱۴۲۱ق). مسند الإمام أحمد بن حنبل، بی جا: مؤسسة الرسالة.
۳۲. طبرانی، سلیمان بن أحمد. (بی تا). المعجم الأوسط، قاهره: دار الحرمین.
۳۳. طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲ش). مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
۳۴. طبری، محمد بن جریر. (۱۴۲۰ق). جامع البیان فی تأویل آی القرآن، بی جا: مؤسسة الرسالة.
۳۵. طیبی، علی رضا و زهرا شرفی. (بهار و تابستان ۱۳۹۶). «بررسی اهل بیت علیهم السلام در تفسیر کشاف و تطبیق آن با تفاسیر صافی و شواهد التنزیل»، تفسیر تطبیقی، ش ۵/ ص ۱۵۱-۱۷۴.

۳۶. طرابلسی، سلیمان بن داوود. (۱۴۱۹ق). مسند أبی داود، مصر: دار هجر.
۳۷. عاشوری، نادعلی. (۱۳۷۸ش). «شیوه تفسیری معتزله»، مجله صحیفه مبین، ش ۱۸.
۳۸. علی محمدی، علی و صغری صفری. (۱۳۹۰ش). «رویکرد اعتزالی در کشاف»، کتاب ماه دین، ش ۱۶۲ / ص ۲۳-۲۸.
۳۹. فرزانه، سید بابک و اکرم محمودی. (۱۳۸۵ش). «زمنخشی و کشاف»، مجله صحیفه مبین، ش ۳۸ / ص ۱۰۹-۱۲۰.
۴۰. قمی نیشابوری، نظام‌الدین حسن بن محمد. (۱۴۱۶ق). غرائب القرآن و رغائب الفرقان، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۴۱. کحالة، عمر رضا. (بی‌تا). معجم المؤلفین، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۴۲. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق. (۱۴۰۷ق). الکافی، تهران: دار الکتب الإسلامیة، چاپ چهارم.
۴۳. مامقانی، عبد الله. (۱۴۲۳ق). تنقیح المقال فی علم الرجال، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث.
۴۴. ماوردی بصری، أبو الحسن علی بن محمد. (بی‌تا). تفسیر الماوردی (النکت والعیون)، بیروت: دار الکتب العلمیة.
۴۵. واحدی نیشابوری، علی بن احمد. (۱۴۱۵ق)، الوسیط فی تفسیر القرآن المجید، بیروت: دار الکتب العلمیة.